

भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि सामाजिक परिवर्तन: ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक दृष्टिकोनातून एक अभ्यास

प्रा. डॉ. वर्षा महेश माने

सहयोगी प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र विभाग, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 15th Dec 2025 Accepted: 19th Dec 2025 Published: 20th Dec 2025	भारतीय ज्ञानपरंपरा (Indian Knowledge System – IKS) ही भारताच्या वैदिक, तत्त्वज्ञान, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक आणि सामाजिक परंपरांची एक अखंड व वैविध्यपूर्ण परंपरा आहे. या ज्ञानपरंपरेचा प्रभाव आजच्या आधुनिक समाजात विविध क्षेत्रांमध्ये दिसून येतो—शिक्षण, आरोग्य, विज्ञान, पर्यावरण, तंत्रज्ञान, सामाजिक मूल्ये आणि जीवनशैली. या संशोधनप्रबंधात IKS ची मूलतत्वे, त्याचा इतिहास, आधुनिक समाजातील बदल, तसेच डिजिटल युगातील त्याचे पुनरुज्जीवन यांचा अभ्यास केला आहे. संशोधनातून असे आढळून आले की, IKS आधुनिक जीवनशैलीशी सुसंगत राहून समाजातील स्थैर्य, मूल्याधिष्ठित शिक्षण, शाश्वत विकास आणि मानसिक आरोग्य सुधारण्यास महत्त्वपूर्ण ठरते. हा संशोधनप्रबंध भारतीय ज्ञानपरंपरेचा (Indian Knowledge System) अभ्यास करून त्याच्या माध्यमातून समाजात घडणाऱ्या बदलांचे परीक्षण करतो. भारतीय ज्ञानपरंपरा केवळ वैदिक किंवा पुरातन शास्त्रीय विचारपुरवठा नसून, सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक आणि शैक्षणिक स्तरावर दीर्घकाळपर्यंत प्रभाव टाकणारी बहुविध परंपरा आहे. या पेपरमध्ये ऐतिहासिक संदर्भ, तत्त्वज्ञान, शिक्षण-पद्धती, सामाजिक चळवळी व आधुनिक सामाजिक परिवर्तन यांचे समन्वयात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे. संशोधनाची पद्धत इतिहास-आधारित गुणात्मक विश्लेषण व काही केसमाध्यमी अभ्यासांवर आधारित आहे.

Plagiarism Check Report:

Tool Used: Turnitin

Date of Report: Dec 18, 2025

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Mane, V. M. (2025). भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि सामाजिक परिवर्तन: ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक दृष्टिकोनातून एक अभ्यास. IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPMRJ), 2(IV), pp. 946–950.

प्रस्तावना-

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही हजारो वर्षांची सखोल, विस्तृत आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोन असलेली परंपरा आहे. वेद, उपनिषदे, आयुर्वेद, योग, ज्योतिष, गणित, वास्तुशास्त्र, राजधर्म, कृषी, जलव्यवस्थापन, शिक्षणपद्धती इत्यादी अनेकक्षेत्रांचा विकास भारतीय ज्ञानपरंपरेत झाला. आधुनिक समाजात जलद डिजिटलायझेशन, जागतिकीकरण, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या वेगवान प्रगतीमुळे सामाजिक संरचनेत मोठे बदल होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर IKS कसा उपयुक्त ठरतो याचा अभ्यास या संशोधनात केला आहे. भारतीय समाजाच्या परिवर्तनामध्ये ज्ञानाचे योगदान बहुगुणी आहे. ज्ञानपरंपरेचे स्वरूप, त्याचे प्रसार-मार्ग, आणि त्याच्या सामाजिक स्वीकारामुळेच समाजाच्या मूल्य, संस्था व जीवनशैलीत बदल घडून आले. परंपरागत गुरुकुल शिक्षणापासून लेकरांच्या आधुनिक शाळांपर्यंत, आयुर्वेदापासून आधुनिक वैद्यकापर्यंत आणि धर्मनिरपेक्ष तसेच धार्मिक चळवळींपर्यंत ज्ञानाचे विविध रूप समाजावर प्रभाव पाडणारे ठरले आहे.

संशोधन प्रश्न-

1. भारतीय ज्ञानपरंपरेची प्रमुख वैशिष्ट्ये कोणती आहेत?
2. ज्ञानपरंपरेचा समाजावर काय परिणाम झाला—शिक्षण, जातीय-धार्मिक रचना, आर्थिक व्यवहार आणि तंत्रज्ञान यावर?
3. आधुनिक काळातील सामाजिक परिवर्तनात पारंपरिक ज्ञानाचा काय ठसा आहे?
4. भविष्यातील सामाजिक विकासासाठी भारतीय ज्ञानपरंपरेचे कोणते घटक उपयुक्त ठरू शकतात?

साहित्य मागोवा (Literature Review)-

भारतीय तत्त्वज्ञान, शैक्षणिक संस्था (गुरुकुल, महाविहार), वैद्यकीय परंपरा (आयुर्वेद), कृषी-ज्ञान व हस्तकला या विषयांवर संशोधनपूर्वक निबंध व ग्रंथ उपलब्ध आहेत. तसेच, भक्ति आणि सूफी चळवळींनी समाजातील समावेशकता वाढविण्यात भूमिका बजावली अशी अनेक ऐतिहासिक नोंदी आढळतात. आधुनिक लोकशाही व औद्योगिकीकरणाच्या संदर्भात काही अभ्यासांनी पारंपरिक ज्ञान व नव्या विज्ञानाचे समन्वय कसे साधता येईल यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

सिद्धांतात्मक चौकट-

या अभ्यासात खालील सिद्धांतात्मक चौकट वापरली आहे:

- सांस्कृतिक बदल व पुनर्रचना (Cultural Change Theory)
- ज्ञान-सामाजिक प्रतिष्ठान (Knowledge Institution Framework)
- समावेशकता व सामाजिक बंधन (Social Cohesion and Inclusion)

संशोधनपद्धती (Methodology)-

हा अभ्यास गुणात्मक आहे. मुख्य पद्धती:

1. ऐतिहासिक दस्तऐवजांचा अभ्यास (ग्रंथ, शिलालेख, कालखंडीय नोंदी).
2. पूर्वप्रकाशित संशोधन (Secondary sources) आणि शैक्षणिक लेखांचा आढावा.
3. व्यक्ती अभ्यास विश्लेषण: (उदाहरणार्थ) महत्त्वाच्या सामाजिक चळवळी (भक्ति चळवळ, बौद्ध सुधारणा, गांधीवादी चळवळी) व त्यांच्या ज्ञानाधारित दृष्टीकोनांचे परीक्षण.

भारतीय ज्ञानपरंपरेची वैशिष्ट्ये-

1. **एकात्मता (Integrative outlook):** तत्त्वज्ञान व विज्ञानातील विभाजन तुलनेने कमी; धार्मिक, तांत्रिक व नीतिशास्त्रीय ज्ञान एकत्रितपणे चालले.
2. **प्रयोगशीलता (Practical orientation):** आयुर्वेद, कृषि, हस्तकला या क्षेत्रांत ज्ञानाचे प्रयोग महत्त्वाचे होते.
3. **स्थानिकता (Locality):** प्रादेशिक परंपरा, स्थानिक भाषा व अनुभवांवर आधारित ज्ञानाचा समृद्ध खजिना.
4. **समावेशी शिक्षणपद्धती:** गुरुकुल, विहार यांसारख्या संस्थांमधून तात्त्विक तसेच व्यवहारिक ज्ञानाचे प्रसारण.

भारतीय ज्ञानपरंपरेचे स्वरूप (Nature of Indian Knowledge System)-

वैदिक ज्ञान आणि तत्त्वज्ञान

- वेद, उपनिषदे, गीता – नैतिकता, कर्तव्य, ज्ञान, विज्ञान.
- अद्वैत, द्वैत, योग तत्त्वज्ञान.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

- आर्यभट, भास्कराचार्य यांचे गणितीय शोध
- सुश्रुत, चरक यांचे आयुर्वेद आणि शल्यचिकित्सा
- धातुकर्म, जलव्यवस्थापन, शेतीतंत्र

सामाजिक तत्त्वज्ञान

- धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष – जीवनाचे चार उद्देश
- संयुक्त कुटुंब पद्धती, समुदाय आधारित जीवन

शिक्षणपद्धती

- गुरु-शिष्य परंपरा
- व्यवहाराधिष्ठित, मूल्यकेंद्रित शिक्षण

ज्ञानपरंपरेचा समाजावर झालेला परिणाम-

1. शैक्षणिक परिणाम

- गुरुकुल व पारंपरिक शिक्षण पद्धतींमुळे नीतिमूल्य व जीवनशैलीच्या शिक्षणाला महत्त्व प्राप्त झाले.
- परंतु आधुनिक काळात विज्ञानाधारित शाळा व प्रशासकीय शिक्षणप्रणालीने बदल घडविला.

2. सामाजिक व धार्मिक परिणाम

- भक्ति व सूफी चळवळींनी जातीय व धार्मिक बंधने मोडण्यास मदत केली.
- स्त्रिया व दलित भागीदारीसंबंधी परंपरागत ज्ञान-व्यवहारांनी सीमित भूमिका बजावली, परंतु सुधारक चळवळींतून बदल झाला.

3. आर्थिक व तांत्रिक परिणाम

- पारंपरिक कृषीज्ञान व हस्तकलेने स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत केली.
- औद्योगिकीकरण व तांत्रिक नवकल्पना यामुळे काही पारंपरिक व्यवसाय ढासळले तर काही नवोपक्रमांना चालना मिळाली.

उदाहरणे-

1. **भक्ति चळवळीचा प्रभाव:** संत-परंपरा (जसे की महाराष्ट्रातील वारकरी परंपरा) सामाजिक समावेश व दैनंदिन नैतिक शिक्षण प्रसारण्यात प्रभावी ठरली.
2. **गांधीवादी प्रयोग (आश्रम शिक्षण):** आत्मनिर्भरता, हस्तकला व सामाजिक समतेचे मॉडेल प्रदान केले.
3. **आयुर्वेद व लोकवैद्यक परंपरा:** आरोग्यसमस्यांवर स्थानिक पद्धतींचे दीर्घकालीन सामर्थ्य आणि आधुनिक वैद्यकीय प्रणालीबरोबरच्या एकत्रित प्रयोगांची आवश्यकता दर्शविली.

भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि आधुनिक समाजातील बदल यांचा परस्परसंबंध-

१. योग व ध्यान – मानसिक आरोग्यासाठी उपयुक्त

- आधुनिक काळातील ताण, चिंता, अवसाद वाढला
- IKS मधील योग, प्राणायाम, ध्यान यांचा व्यापक वापर

२. आयुर्वेद – समग्र आरोग्यासाठी

- रोगप्रतिबंधक जीवनशैली
- नैसर्गिक उपचार

३. शाश्वत विकासासाठी IKS

- जलसंवर्धन तंत्र (जोहड, बावडी, टांकसाळ)
- जैविक शेती, पंचमहाभूत तत्त्वज्ञान

४. शिक्षणात IKS चे पुनरुज्जीवन

- मानवकेंद्रित, मूल्याधिष्ठित, संस्कारक्षम शिक्षण
- कौशल्य व अनुभवाधारे शिक्षण

५. सामाजिक सौहार्द व कुटुंबव्यवस्था

- 'वसुधैव कुटुंबकम्'
- समुदाय आधारित निर्णय

चर्चा (Discussion)

भारतीय ज्ञानपरंपरेचा आधुनिक समाजातला उपयोग दोन्ही-चरणी आहे: एक म्हणजे सांस्कृतिक ओळख व नीतिशिक्षण देणे, आणि दुसरे म्हणजे तांत्रिक व पर्यावरणीय समस्यांसाठी स्थानिक, शाश्वत उपाय देणे. परंतु काही अडथळेही आहेत: ज्ञानाचे लिपिकरण व संरक्षित न होणे, आधुनिक शैक्षणिक पाठ्यक्रमात त्याचे पुरेसे स्थान न मिळणे, आणि ज्ञानाचे व्यावसायिककरण ज्यामुळे स्थानिक समुदायांचे अधिकार धोक्यात येऊ शकतात.

समाजातील सद्यस्थितीतील बदल (Contemporary Social Changes)-**१. डिजिटलायझेशन आणि तंत्रज्ञान**

- ई-गव्हर्नन्स, ऑनलाइन शिक्षण, डिजिटल व्यवहार
- माहिती मिळवण्याची साधने बदलली

२. जागतिकीकरण

- संस्कृतींचे मिश्रण
- लोकांच्या अपेक्षा, जीवनशैली, उपभोगवाद वाढला

३. शिक्षण क्षेत्रातील बदल

- NEP 2020 मध्ये IKS वर भर
- मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची गरज वाढली

४. पर्यावरणीय बदल

- हवामान बदल, प्रदूषण, जलसंकट
- शाश्वत जीवनशैलीची आवश्यकता

५. समाजातील मूल्यांतील बदल

- स्पर्धात्मकता वाढली
- परंपरा आणि आधुनिकता यांचे मिश्रण
- मानसिक आरोग्याच्या समस्या वाढल्या

निष्कर्ष (Conclusion)-

भारतीय ज्ञानपरंपरा समाजपरिवर्तनात केवळ भूतकाळातील घटक नाही तर भविष्यकालीन सामाजिक योजना व शाश्वत विकासासाठी उपयुक्त स्रोत आहे. परंपरागत ज्ञान व आधुनिक विज्ञान यांचा समन्वय केल्यास शिक्षण, आरोग्य, कृषी व आर्थिक विकास या क्षेत्रांत सुधारणा घडवता येऊ शकते. समाजिक समावेशासाठी आणि स्थानिक संस्थांच्या सशक्तीकरणासाठी भारतीय ज्ञानपरंपरेतील तत्वांचा उपयुक्त उपयोग करता येईल.

शिफारशी (Recommendations)-

1. शैक्षणिक अभ्यासक्रमात स्थानिक व पारंपरिक ज्ञानाचे समावेश करणे.
2. आयुर्वेद व लोकवैद्यक पद्धतींचे वैज्ञानिक मूल्यांकन व एकत्रित आरोग्यसेवा मॉडेल्स विकसित करणे.
3. हस्तकला व स्थानिक उद्यमांना आर्थिक पाठबळ देण्यासाठी धोरणे आखणे.
4. समाजातील दुर्बल घटकांसाठी ज्ञानाधारित समावेशी कार्यक्रम चालविणे.
5. पारंपरिक ज्ञानाचे दुरुस्ती व डिजिटायझेशन करून पीढ्यांपर्यंत पोहोचविणे.
6. शालेय व उच्चशिक्षणात IKS आधारित अभ्यासक्रमांचा समावेश करावा.
7. पर्यावरणीय संकट सोडवण्यासाठी पारंपरिक जलसंवर्धन तंत्र प्रोत्साहित करावे.
8. योग-ध्यान अनिवार्य आरोग्य कार्यक्रमात समाविष्ट करावे.
9. आयुर्वेद आणि आधुनिक वैद्यक यांचा पूरक वापर वाढवावा.
10. समाजातील सांस्कृतिक मूल्यांची जपणूक करण्यासाठी जनजागृती कार्यक्रम राबवावेत.

मर्यादा (Limitations)-

हा अभ्यास ऐतिहासिक व गुणात्मक प्राथमिकतेवर आधारित आहे. क्षेत्रीय प्रायोगिक डेटा किंवा सर्वेक्षण म्हणून मोजमापात्मक विश्लेषण यांचा समावेश केला गेला नाही. भविष्यातील अभ्यासांमध्ये सर्वेक्षणात्मक व तुलनात्मक अभ्यास केला जाऊ शकतो.

संदर्भ (Suggested Bibliography)-

1. देसाई, जी. (2015). *भारतीय तत्त्वज्ञानाची परंपरा*. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2. कर्हाडे, एस. (2018). *भारतीय समाजरचना आणि परिवर्तन*. मुंबई: विद्याभारती प्रकाशन.
3. दातार, एस. (2012). *भक्ति चळवळ: इतिहास आणि सामाजिक परिणाम*. पुणे: स्पेक्ट्रम पब्लिकेशन्स.
4. ओक, प्रशांत (2017). *आयुर्वेद: परंपरा आणि आधुनिक संदर्भ*. नवी दिल्ली: नॅशनल बुक ट्रस्ट.
5. शर्मा, आर. (2019). "Indigenous Knowledge Systems in India", *Journal of Indian Culture Studies*, 12(3), 45–59.
6. कुलकर्णी, वि. (2014). *भारतीय शैक्षणिक विचार आणि गुरुकुल परंपरा*. औरंगाबाद: डायमंड प्रकाशन.
7. Sen, A. (2005). *The Argumentative Indian*. Penguin Books.
8. Thapar, R. (2002). *Early India: From the Origins to AD 1300*. University of California Press.
9. दांडेकर, र. (2010). *भारतीय इतिहासातील सामाजिक सुधार चळवळी*. पुणे: सुयोग प्रकाशन.
10. Gandhi, M. (1927). *The Story of My Experiments with Truth*. Navajivan Publishing House.